

Висш институт
на приложната психология
Лисабон. Конференция
септември 2011 г.

Парадоксалната динамика на личната и професионалната идентичност.

Пиер Тап¹
Самуел Антунес²

Резюме.

Какво е лична идентичност и какво е професионална идентичност? Как се изгражда професионалната идентичност и как тя се свързва с личната идентичност на всеки субект? Авторите представят различни автори, които са се занимавали с тези въпроси от психосоциологическа и социологическа гледна точка, въз основа на изследвания в областта на психологията на развитието (Zazzo, Malrieu, Wallon, Cloutier), доколкото личната идентичност се изгражда от детството и юношеството. Въпреки това идентичността далеч не се утвърждава в живота на възрастните, а е подложена на кризи, промени и преходи, независимо дали са доброволни или принудителни. Затова авторите се опират на специалисти в областта на икономиката (Амартия Сен, Джон Ролс) и социалната философия (Пол Рикър, Жан-Марк Фери, Алън Монтефиоре, Дейвид Расмусен, Аксел Хонет), доколкото работата и професионалната идентичност, в тяхната динамика и кризи, не могат да бъдат разбрани извън професионалната и екзистенциалната етика, извън начина, по който социалните актьори, както индивиди, така и групи, придават смисъл на живота си в работата и извън нея. Накрая авторите разглеждат основните парадокси, които протичат в динамиката на изработването и развитието на тези идентичности в едно общество, разрушено от безработицата, стреса и несигурността на бъдещето.

Въведение. От поведение към професионална идентичност.

За да се разбере значението на професионалните идентичности и връзката им с личната динамика, е необходимо те да бъдат поставени в контекста на *индивидуалното и колективното поведение*. Под "*поведение*" разбираме сложната вътрешноличностна артикулация на умствени дейности и поведения, свързани с дадена област от човешки практики, характеризиращи се с взаимодействието между човека, човешкото

¹ Почетен професор в Университета на Тулуза Le Mirail; професор във Висшия институт по приложна психология. Лисабон

² Психотерапевт и треньор. Изпълнителен директор на Dave Morgan Consulting Company, Лисабон

обкръжение и физическата, социалната и културната среда. Важно е обаче да се изясни това понятие.

Поведението често се смята за синоним на поведение. Необходимо е обаче да се прави разлика между тях. Пиер Жанет нарича някои действия, някои *конкретни форми* на човешко поведение (очакване, поведение на триумф или провал и т.н.) *проводници*. *Предполага* се, че поведението е "обективно", наблюдаемо, докато постъпките въвеждат невидимата динамика на същото това поведение, умствените дейности и чувства преди тяхното изразяване.

През 1929³ г. Джанет пише: "Психологическият факт е поведението на живото същество". Поведението (външно забележими движения, действия, думи) със сигурност е част от психологическия факт, но то включва и мотивационна динамика, намерение, осъзнаване и обмисляне, които имат важно вътрешно измерение. Може да се каже, че *поведението е организираният набор от поведенчески и умствени дейности, ръководени от желания, мотиви, ценности, които трябва да се защитават, и защитни механизми, които трябва да се активират*. По този начин убежденията и вярванията, фантазиите и сънищата, вътрешният език, чувствата на любов или агресия, психичните оценки в професионалните дейности са все психологически операции, които позволяват да се артикулират представите и действията, тялото и социалните комуникации. *Понятието за поведение се отнася до хипотезата за организирания, структуриран, единен характер на човека*⁴.

Поведението не може да бъде сведено до физическите или социалните му аспекти. "Под *поведение* разбираме това, което се екстернализира в действието, но също и това, което се интернализира под формата на фантазии или под формата на интрасубективни отношения между различните тенденции на психичния апарат" (Widlöcher, 1973). Автори като Meyerson (1948 г.) и Malrieu (2003 г.) показват значението на емоциите, чувствата и ценностните системи за възникването и функционирането на социално-личностните представи в динамиката на поведението. Пирандело пише в *"Шест персонажа в търсене на автор"* (1921): "Фактите са като торби - ако са празни, не стават. За да може един факт да бъде подкрепен и да има смисъл, е необходимо първо да се включат мотивите и чувствата, които са го предизвикали. *Поведението включва всичко, което позволява на човека да придаде*

³ Цитатът от Пиер Жане вече е използван от Doron и Parot (1990 г.), от *L'évolution psychologique de la personnalité* (1929 г.). Paris, Éditions Chahine, 1929. Преиздаване на текста: Париж: La Société Pierre Janet със съдействието на CNRS, 1984 г., 327 стр. (за изтегляне).

⁴ Лагаш определя поведението като "съвкупност от материални и символични операции, чрез които организъмът в дадена ситуация се стреми да реализира своите възможности и да намали напрежението, което застрашава неговото единство и го мотивира. Изразът "съвкупност от операции" не изключва нито една реакция или отговор на организма и освен това предполага, че тези реакции или отговори образуват структурирана съвкупност" (1951 г., стр. 310).

смисъл на своята ситуация, да *легитимира* собственото си поведение в съответствие с *ценностите, които защитава, и проектите, които разработва*.

Ето защо е важно да се свърже въпросът за идентичността с поведението на професионалната област.

Говоренето за "професионално поведение" предполага въвеждането на връзката между правене (поведение) и съществуване (съзнание, компетентност, емоционалност и т.н.). Понятието "*идентичност*", което обикновено се свързва с факта на "*съществуването*"⁵ и което се предизвиква във връзка с всички области на човешката дейност, ще играе важна роля в професионалното поведение, във връзка с различни други области или сфери на дейност, жизнена среда, външни или вътрешни пространства:

- Поле на тялото: да бъдеш "красив" или "грозен"; да бъдеш "висок" или "нисък";
- Област на храните: "затлъстяване" или "анорексия";
- Полово или сексуално поле: да си "мъж" или "жена"; да си "хетеросексуален" или "гей";

⁵ Веднага става ясно, че *битието* може да бъде само абстрактно отделено от *правенето, познанието, силата* или *ставането*. Запознати сме с класическата (1968) трилогия на отношенията между *знание, ноу-хау* и *битие*. Но недостатъкът на тази трилогия е, че тя е твърде фокусирана върху знанието. Тя може да бъде валидно формулирана с тази друга, постмодерна трилогия на *властта, дара на смисъла и стойността* и *ставането*. Например какъв е смисълът от *ноу-хау* (умение), което би било откъснато от всякакви постижения (неспособност да се *прави*) или което би се възприемало като неприемливо от гледна точка на етиката (смисъл и стойност на *правенето*)?

Първите три области мобилизират телесната идентичност, половата идентичност и сексуалната идентичност. Трябва да се отбележи, че всеки вид дейност, включваща категоризация, предполага изграждането и развитието на повече или по-малко сложна система за идентичност, включваща човека в неговото многообразие и връзки с множество области. Тези дефиниции могат да приемат формата на стереотипи и стигматизация: това често се случва, когато се установява бинарно мислене, противопоставящо две групи или народи, две категории, две характеристики. Това наистина се наблюдава в някои категоризации според различни социални области или сфери на живота:

- Полето на семейството: да бъдеш "сливащ се" родител (отпускащ) или "кастриращ" родител (автократ);
- Академична или професионална област: да си "талантлив" или "глупак", да си "техник" или "търговец", да си работник или оператор (две идентичности, които официално се бъркат, но които могат да доведат до различия в самопредставянето или представянето на другите).
- Полето на свободното време, което въвежда много идентичности, свързани със специфични практики: да си рибар, читател, зрител, спортист.
- Културните, религиозните, политическите и др. области.

Можем да умножим и квалификациите, свързани с различни дейности или различни среди: социални, културни, спортни и т.н. Всички тези идентичности могат да бъдат йерархични, да се сливат или да се противопоставят една на друга, за да създадат личната идентичност или да ориентират професионалната⁶ идентичност. В първо приближение можем да кажем, че идентичността задължително се намесва, за да "квалифицира" човек, група или институция по отношение на различни *видове дейности или функции...* **Следователно идентичността е процес на квалифицирано приписване, съставен от представи и чувства, които позволяват на човека да опише и оцени себе си, но също така позволяват на другите да го опишат или оценят.** Трябва да се отбележи, че това *оценъчно описание* може да бъде положително, отрицателно или неутрално, в зависимост от неговия автор или адресат. Идентичността на безработния, на домакия (или мъжа), на пенсионера и т.н. обикновено е повече или по-малко обезценена в сравнение с професионалната идентичност. Самите те обаче са повече или по-малко йерархични в зависимост от скалата на оценяване на съответните професии или от социалния или културния произход на съответните участници. Трябва да се отбележи обаче, че така дефинираната идентичност е част от динамиката на по-широките поведения, които ръководи, като същевременно намира смисъл и причина за съществуване чрез решения и "лични действия", както се изразява Malrieu (2003).

Както предлага Марсия (1991), има три аспекта на личната идентичност:

- *Субективен аспект*: с множество чувства, по-специално реални или предполагаеми чувства на единство и непрекъснатост на себе си, във връзка с представите,

⁶ Например, по-добре е да си висок, за да си баскетболист, да си нисък и лек, за да си жокей, ... и т.н., да не говорим за професионалните стереотипи за по-мъжествени или по-женствени професии, ... и т.н.

образите и емоциите, от една страна, и с външните (физически, социални, културни) възможности или натиск, от друга;

- *Поведенчески аспект*: състои се от всички навици от всякакъв вид, нагласи и мотивации, реакции, които са наблюдаеми и предвидими;
- *Структурен аспект*: включва способността на субекта да контролира, организира, поддържа или променя цялостното си лично функциониране във връзка с различните настоящи контексти, но също и във връзка с личната история и регулирането на времето.

Личната идентичност трябва постоянно да се съобразява с множеството социални, професионални и културни идентичности, които я описват и изграждат. Освен това тези многобройни идентичности, дори когато са координирани от личната идентичност, представляват само част от личността. Те се намесват във връзка с различните поведения на човека, в артикулацията между системите от представи, вярвания, проекти и системи от действия⁷. Разбира се, между личната идентичност и колективните идентичности съществуват тесни и сложни връзки. Например личната идентичност се свързва с *имплицитни теории за личността*⁸, които се изграждат колективно. Обратно, колективните идентичности се усвояват и присвояват от индивидите чрез множество учебни преживявания. Въпреки това опитът и историята на живота карат хората да преминават през кризи, преходи и промени в идентичността. Такъв е случаят с професионалните идентичности по отношение на идеализираните представи (основани на въображаемото или на нереализирани референтни ценности) или прагматичните представи (преживени чрез конкретен опит) и желаното или предписаното⁹ поведение. Динамиката на идентичността е съставена от процеси, които са едновременно интраперсонални (размисли и дейности само на индивида), междуличностни (дискусии и дейности с други хора) и организационни (разглеждане на целите, компетенциите, очаквани от професионалната организация, проявени или подразбиращи се задължения и права, забрани, изисквания и съвети).

I. Идентичност: определения и характеристики.

Смятаме, че е необходимо да се направи разграничение между "идентичност" и "самоконцепция", за да се пристъпи към предварителна дефиниция на идентичността.

⁷ По този въпрос може да се направи препратка към *теорията за системите на дейностите*, предложена от Кюри и др. (CURIE, 2000)

⁸ Понятието "*имплицитни теории за личността*" (ИПП), заимствано от Брунер и Тагиури (1954 г.), след това припомнено в Европа от Лейенс (1983 г.) и от Беаувоа (1984 г.), вече е навлязло в общия психосоциален език. ТИП-овете, разработени от здравия разум, са мисловни представи за другите (или за себе си), включващи предварително установена организация на личностните характеристики за правене (ако някой прави това, той прави и това) или за съществуване (ако някой е такъв, той е и такъв). ТИП могат да се разглеждат като "наивна характерология" (Doron and Parot, 1991 г., стр. 684); BELLIER (2004 г.) показва значението на ТИП за индивидуалното и колективното функциониране в компаниите, както във връзката им с ноу-хау, така и със самоуправлението и идентичността на съответните хора и групи.

⁹ Предписанията могат да бъдат явни (чрез позоваване на закони и разпоредби) или скрити (представи, положителни или отрицателни стереотипи и др.).

Според R. L'Ecuyer¹⁰, понятията "личностна идентичност" и "Аз-концепция" предизвикват и измерват едни и същи процеси и съдържания. За други автори, напротив, те трябва да бъдат разграничени. Например Honess и Yardley (1987 г.) смятат, че концепцията за "идентичност" дава приоритет на структурните или социалните процеси, за да обясни действието на индивида, докато моделът на "Аз-концепцията" разглежда индивида като агент на действието. Необходимо е обаче да се вземат предвид както структурните и социалните, така и личните детерминации.

Според нас, за разлика от "Аз-концепцията", понятието "*идентичност*" и неговата противоположност "*другост*" включват *процеси на сравнение*. Идентичността, термин, произхождащ от логиката, предполага "*еднаквост*" (абсолютно сходство) между два обекта или между два момента на един и същ обект: моята идентичност е това, което ми позволява да "*остана същият във времето*" (сравнение със себе си). Идентичност между двама еднотайчни близнаци означава, че те са напълно *идентични* (в сравнение с други). Но тази първа дефиниция (по *idem*) се противопоставя на дефиницията, която определя идентичността като утвърждаване на специфичните характеристики на целевия обект (дефиниция по *ipsity*¹¹): вече не става въпрос за това да бъдеш същият, а да бъдеш себе си.

Идентичността може да се определи като система от представи, чувства, знания и проекти, чрез които човек възприема и разпознава себе си, но също така се възприема и разпознава от другите. Тя дава възможност на индивида да се структурира "в конфронтация с обекти, ситуации и други хора, като ценностна единица, различна от другите, индивид, участващ в средата на своя живот и способен, докато се развива, да се разпознава като идентичен със себе си във времето" (MASSONNAT, PERRON, 1990, стр. 10). Личната идентичност е "свързана с осъзнаването, познаването, оценяването и интегрирането на самия себе си... Тя е в постоянна връзка с *културните системи от* вярвания и ценности, със *системите на поведение и стиловете на живот и по този начин с* многобройните колективни идентичности и различните групови членства, които са свързани с тези системи и стилове" (TAP, 2005a, стр. 278).

Според Henri LEHALLE (1995 г.) установяването на идентичността включва три различни процеса: *описателен* (самоописание), *оценъчен* (самооценка) и *интегративен* (вътрешна кохезия). Според същия автор идентичността има двойна интегрираща функция: поддържа кохерентност и приемственост, но също така едновременно актуализира способността за изграждане на нови форми (морфогенеза). Hanna Malewska-Peyre и Pierre Tap (1991 г.) смятат, че генезисът на идентичността също е свързан с два интеграционни процеса: социална интеграция (междупersonална и

¹⁰ Рене Л'Екуйер е френският автор, който най-добре е изследвал еволюцията на самооценката през целия живот, започвайки с въпроса "Кой съм аз? Кой сте вие? Вж. L'ECUYER, 1978; 1980; 1981; 1994.

¹¹ Paul RICOEUR сравнява тези два аспекта (*idem/ipse*) на идентичността и техните сложни взаимодействия в книгата си *Soi-même comme un autre* (1990). За използването им в социалната психология вижте TAP (*Identité et exclusion*, 2004).

социокултурна) и психична интеграция (¹²вътрешноличностна). Съчетаването на тези два процеса на интеграция позволява на детето да се социализира и персонализира¹³. Пол Рикъор показва значението на *наративната идентичност*, която позволява на хората да изграждат и укрепват своята лична или професионална идентичност, като разказват своята история. Затова можем да разберем значението на житейските истории, на възможността да разказваме себе си, да бъдем герои, щастливи или нещастни, на собствената си история. Според Пол Рикъор *наративната идентичност* (изразяваща миметизъм - да бъдеш същият - и ипсити - да бъдеш себе си) позволява "разказването на преживявания. Наративът дава на личната идентичност историческо закрепване и плътност, ориентирайки етиката към един *съществен идеал за добър живот*".

Но както правилно отбелязва Philippe MALRIEU (2003), "автобиографичните разкази не са просто "житейски истории", в които субектът описва хода на своя живот. Става въпрос за формулиране на *рефлексивни въпроси*, в които човек се пита какво би могъл да направи и какво би могъл да направи въз основа на оценката на своя опит и на ситуацията на сила или слабост, в която се намира. В момента се *разработва* повече или по-малко съгласуван *план за бъдещето*" (op. cit., стр. 159).

Но преживените конфликти водят актьора до "рационално обосноваване на претенциите" и по този начин до изграждане на *аргументирана и реконструктивна идентичност*. "Аргументацията ангажира *отговорността* на субектите на правото, като насочва етиката към *процесуалната идея за справедливо общество*". Това схващане налага да се отдалечим от "субстанциалния идеал" и да предизвикаме криза, мутация и евентуална реконструкция.¹⁴

Жан-Пол КОДОЛ (1980 г.) определя идентичността от гледна точка на три измерения: 1. азът като уникален обект (неповторимост, усещане за различие); 2. кохерентност, стабилност и относителна постоянност на аз-а (усещане за единство и идентичност със себе си); 3. самооценка (усещане за власт, автономност, самочувствие). Според него идентичността е "структуриран набор от значими части от информацията, получена или изградена от индивида за самия него. В крайна сметка тя е организация от черти, качества, характеристики [...], които индивидът си приписва." (цит. съч., стр. 156). Тези характеристики са резултат от когнитивното интегриране на външна информация в зависимост от социалната принадлежност на човека.

¹² Понятието за *психическа интеграция* е припомнено от Бруно БЕТЕЛХАЙМ (1943 г., преиздадено през 1979 г.) във връзка с оцеляването в нацистките концентрационни лагери (в които самият той е бил интерниран в продължение на почти две години). Според него тази психическа интеграция е определящата характеристика на затворниците, които най-добре устояват на жестоките условия на живот в лагерите. Тази интеграция е свързана със силата на вътрешните вярвания и убеждения, ценности, които са вкоренени и значими за индивида.

¹³ Вж. също Pierre TAP, 1991 г.

¹⁴ Ferry, J.M. *L'éthique reconstructive*. Paris, Cerf, 1996. p.7

Paul Mussen (1980 г.) представя идентичността като "съставна психична структура, притежаваща както когнитивни, така и афективни характеристики, която включва възприятието на индивида за себе си като отделно, самосъзнателно същество, отделно от другите, чието поведение, потребности, мотиви и интереси имат разумна степен на съгласуваност" (*Op. cit.*, p. 13).

Erik ERIKSON (1968) прави разлика между "*лична идентичност*" и "*его идентичност*". Личната идентичност" включва възприемането на *идентичността* на самия себе си, динамиката на екзистенциалната приемственост и възприемането на това, че другите признават тази идентичност и приемственост. "Его-идентичността" е по-скоро свързана с *качеството на егото в това съществуване*. Но съчетаването на тези две идентичности определя *стила на индивидуалност на човека*, който чрез своите собствени характеристики би могъл да установи автентични и значими отношения с другите хора. "Търсенето на идентичност включва осмисляне на живота, отношенията с другите, историята и личните или колективните стремежи" (ТАР, 2005а, стр. 305).

II. Идентичността като квалификационна система.

"Личната идентичност е част от артикулацията на колективните идентичности, свързани с групова принадлежност, референтни категории или дейности и социален статус" (ТАР, 1996). По този начин личната идентичност се очертава като структурираща система, която обединява множество измерения.

Седем измерения участват в структурирането на личната ¹⁵идентичност:

1. *Времето измерение* на самопознанието. Усещането за идентичност се отнася до времето измерение на самопознанието. От усещането за "непрекъснатост" или "квазипостоянство" субектът се разполага във времето и пространството, което му позволява да изгражда и организира проекти. Знаем колко важно е времето за възникването и стабилизирането на професионалната идентичност. Кандидатът за всяка длъжност трябва да докаже уменията си чрез дългогодишен *опит*. Но чувството за идентичност днес е поставено под въпрос от необходимостта да се адаптира към новите условия. Човек трябва да бъде

¹⁵ Вж. ТАР, 1980; 1988; 1991; 1996. Еволюцията на дефинициите на идентичностите, промените, отбелязани в естеството и мястото на измеренията и характеристиките на идентичността (черти, системи, стратегии и др.), са показателни за постигнатия напредък. Повечето автори изоставят "субстанциалистките" концепции за идентичността (постоянство, еднаквост, единство, непрекъснатост и т.н.) в полза на динамичните концепции. Ето защо понятията за идентичност и парадоксална динамика на идентичността ни се струват важни. Както казва Пиаже, няма процеси без структури и структури без процеси. С други думи, не можем да заменим дефинициите на структурата с концепции, основани на промяната, без да анализираме как се трансформират самите структури. Човек може да каже, че е изгубил своята идентичност, че вече не знае кой е, но въпреки това, казвайки това, той показва, че се опитва да намери последователност, смисъл на своите загуби и начин да се справи с тях или да се опита да ги *преструктурира*.

гъвкав, способен да се променя, креативен, т.е. да поставя под въпрос собствените си обичайни начини на съществуване и действие.

2. *Усещането за единство или съгласуваност.* Чувството за идентичност е свързано с усещането за единство или съгласуваност на Аз-а. Тези чувства се отнасят до представата за себе си, повече или по-малко стабилна, повече или по-малко структурирана, която индивидът има. Тази перспектива на единство и интеграция се изгражда в контролирано време и в историческа перспектива - личната история на индивида. Когато лицето се сблъска с промени в професионалната си кариера (безработица, промяна на функциите или сферите на дейност), то може да преживее тези промени като личен признак на нестабилност, като доказателство за загуба на идентичност, особено ако чувството за ефективност е поставено под въпрос, заедно със загубата на вътрешна съгласуваност, чувството за самоунищожение, за предателство на ценностите, възприемани като *основа на самия себе си*.

3. *Системата от множество идентичности, която представлява личната идентичност, черпи своето богатство от организацията на това многообразие.* Разнообразието напомня за множеството роли, които съставляват една цялостна личност, но и за няколко *характера*¹⁶, интегрирани в една личност. Възприемането на тези роли, ангажираността и участието в колективни проекти обогатяват възприемането на вътрешния Аз (неговата стойност и способности) и възприемането на външния Аз ("Каква е моята стойност? Как оценявам себе си в сравнение с другите?") Рискът от това разнообразие обаче е да сведем "битието" до това, което то има (до неговите кумулативни, количествено измерими "свойства"). В професионален план, както и в културен план, разнообразието се изразява в необходимостта да се приемат другите в техните различия (другите като хора, както и други дейности, професии или занаяти, които се възприемат като *другост*). Често обаче един и същ социален участник трябва да управлява няколко функции или дейности едновременно, които могат да бъдат противоречиви и конфликтни. Най-значимият пример е свързан с необходимото съчетаване на професионалната и семейната¹⁷ идентичност. Тези артикулации естествено включват регулиране на поведението и времевите фази между двете среди.

¹⁶ Понятието "характерна" фаза е споменато от Пиер Жане (1929 г.). "Човешката личност, преди да се превърне в индивидуален Аз, преминава през фазата на характера. По отношение на другите или на самите себе си ние сме персонажи (т.е.) индивиди, способни на специални сили, способни да играят определена роля. Във всеки от нас има почти два характера: външният и вътрешният (вкъщи)" (*Op. cit.*, стр. 178 и сл.).

¹⁷ Твърде често за семейната или професионалната идентичност се говори в единствено число. Въпреки това в професионалната сфера, както и в семейния живот, идентичностите са многобройни. Следователно съществуват вътрешнопрофесионални и вътрешносемейни регулации (на човека със себе си и с другите), към които се добавят регулации между професионалните идентичности (и дейности) и семейните идентичности (дейности).

4. *Утвърждаване чрез желанието за автономия, нуждата от отделяне и признание.* Стремещт към автономност може да бъде постигнат чрез нуждата от утвърждаване и признание. Индивидът се стреми към автономия, към самоутвърждаване чрез когнитивна диференциация и афективно противопоставяне: това е начин да се каже, че човек е различен, уникален и независим. Разбира се, потребностите от самоутвърждаване, автономия и признание играят важна роля в усвояването и управлението на професионалните идентичности. Но те могат да влязат в противоречие с функционалните нужди на колективната работа: ефективност, споделяне или конкуренция, идентификация с целите на групата или компанията.

5. *Особеност чрез усещането за оригиналност.* Индивидът подчертава своята различност и се стреми към оригиналност (която може да стигне до девиация, излизане извън границите) и чрез нея проявява стремежа си към уникалност. Уникалността и оригиналността могат да бъдат важен двигател на креативността. Въпреки това колективното определение на професионалната идентичност най-често се формулира по нормативен начин: "*какъв трябва да бъде човек или какво трябва да прави, когато е...*". Тя рядко отчита значението на мотивацията и свободата, от които професионалистът се нуждае, за да създаде нещо ново. Но не всяка *особеност - оригиналност* - е непременно творческа. То може да доведе до маргинализация или дори до професионално изключване.

6. *Идентичността се корени в действието и създаването на произведения.* Идентичността се утвърждава и консолидира чрез действие, ангажираност, поемане на отговорност и социално взаимодействие. Индивидът се стреми да се чувства отговорен и да бъде признат за отговорен от другите. Тази връзка между идентичност, действие и професионална отговорност очевидно е важна. Както показва Carmel CAMILLERI (1990), необходимо е да се прави разлика между *онтологична идентичност* (общо определение за себе си, извън ситуациите) и *прагматична идентичност* (какъв съм в действителност в действие, в конкретни ситуации).

7. *Идентичността се установява като ценност и чрез ценности.* Дори и в трудни ситуации човек има нужда да бъде обичан, признат, да му се възхищават и да го приемат другите. Те се стремят да оценят себе си, да намерят своята самооценност в очите на другите и на свой ред в собствените си очи. Този аспект е свързан с необходимостта да бъде успешен, да успее в проектите, които поема като лидер. *Чувството за успех* е тясно свързано с чувството за собствена стойност и с необходимостта да бъдеш признат за човек, който има стойност и "бъдеще". Но това усещане за успех ще се сблъска със стандарти, с определения за компетентност. Следователно те са свързани с процесите на

квалификация (или дисквалификация), разработени от социолозите, по-специално от Serge PAUGAM (2002 г.).

III. Идентичността като система за категоризация.

Теориите за формирането на индивидуалната идентичност подчертават значението, което се отдава на колективното вграждане на индивидите, особено на идентификацията им с групата, към която принадлежат (LORENZI-CIOLDI, 1988).

Придаването на ¹⁸идентичност е колективен процес на когнитивно и езиково приписване, състоящ се в поставяне на лицето в определена категория.

Категоризирането е механизъм, общ за вътрешноиндивидуалните, междуличностните и интегративните процеси на изграждане на идентичността. Именно чрез използването на схеми за *типизиране* (BERGER, LUCKMAN, 1986), повече или по-малко стереотипизирани, повече или по-малко стигматизирани, и това, което Ериксън нарича "кохерентна комбинация от фрагментарни идентификации" (ERIKSON, 1968, с. 53), индивидът изгражда собствената си идентичност. "Тези конкретни категории, използвани за идентифициране на другите и за идентифициране на себе си, са променливи както в зависимост от социалните пространства, в които се осъществяват взаимодействията, така и в зависимост от биографичните и историческите темпоралности, в които се осъществяват траекториите (DUBAR, 2002, с. 114).

Вярно е, че тези категоризации оказват влияние върху процеса на изграждане на идентичността, но те не я определят механично, нито я фиксират окончателно (LAING, 1961; DESROSIERES THEVENOT, 1988; DUBAR, 2002). От гледна точка на развитието можем да отбележим, че "категориалната идентификация е съвременна на установяването на социални идентичности. Тя се основава на процеса, при който детето се стреми да се идентифицира с категории или групи (на принадлежност или референция) и да се придържа към ценностите, стандартите и правилата на тези категории или групи. Тези идентификации се установяват в сложна мрежа от "сходства" (подчертаване на приликите) и диференциации (полова, етническа, културна, поколенческа, национална, професионална, асоциативна, спортна идентичност и т.н.) (ТАР, 2005а, стр. 313). Според Клод Дюбар пространството на признаване на социалната идентичност зависи в много голяма степен от признаването или непризнаването на знанията, уменията и образите за себе си - твърдото ядро на идентичностите, изградени въз основа на институционалните изисквания. Транзакцията между индивидите, които желаят да се идентифицират и да получат признание, от една страна, и институциите, които предлагат статут, категории, устройства и различни форми на признание, от друга, може да бъде конфликтна.

¹⁸ Обърнете внимание, че човек може да дава или да получава, да взема или да иска, да завладява или да губи идентичност, сякаш тя е "притежание". Имам тяло, но "аз съм това тяло"; имам болест (имам рак), но ми е по-трудно да бъда моята болест (аз съм раково болен). Тази идентичност може да бъде силна или слаба, уязвима или устойчива, лична или колективна. Идентификацията може да бъде квалифицираща (като прилагателните) или категорична (като общите или собствените съществителни).

IV. Идентичност в интегративна системна динамика (стратегии и стилове на персонификация/социализация).

Някои автори (напр. MALEWSKA-PEYRE, TAP, 1991; TAP, 2005a) смятат, че генезисът на идентичността зависи от два допълващи се процеса: социална интеграция (междоличностна и социокултурна) и психична интеграция (вътрешноличностна). Съчетаването на тези два процеса на интеграция позволява на човека още от детството му да *се социализира* и *персонализира*. **Персонификацията** (термин, който е по-подходящ от термина "персонализация", който отдавна е предложен от екипа¹⁹ на Тулуза) обединява всички стратегии, които субектът прилага, за да се социализира, развие и изгради собствения си маршрут. Тя изразява набор от психологически процеси, които подпомагат действията, чрез които субектът се изгражда като личност. Процесът на персонификация, който представяме по-долу, включва четири вида стратегии:

1. *Стратегиите за идентичност* се отнасят до миналото, което трябва да се защити, до това да се закрепят в личната история, в емпиричния опит (да се разположиш в пространството и времето, да останеш себе си, да имаш стойност). Едмонд Марк Липянский представя оперативно определение на стратегиите за идентичност като "процедури, прилагани (съзнателно или несъзнателно) от даден актьор (индивидуален или колективен) за постигане на една или повече цели (определени явно или на несъзнателно ниво), процедури, разработени като функция на ситуацията на взаимодействие, т.е. като функция на различните детерминации (социално-исторически, културни, психологически) на тази ситуация" (LIPIANSKY, TABOADA-LEONETTI, VASQUEZ, 1990, стр. 24).

2. *Стратегиите за социално позициониране и ангажираност* се отнасят до връзката между индивида и социалната група (да имаш място, да бъдеш обичан, признат). Желанието за участие в колективни действия и търсенето на социално признание и роли в обществото, които дават на индивида място и стойност в очите на другите, му позволяват да се разположи и позиционира спрямо другите в групата (групите), към която принадлежи. Понятието за принадлежност може да се свърже с понятието за афилиация (или дезафилиация), разработено по специфичен начин от Robert CASTEL (1991).

¹⁹ Вж. Tap, Roudès и Antunes (предстоящо издание, 2010 г.), в което обсъждаме еволюцията на значението на "персонализация", която вече е маркетингов термин. Персонализиране на множество устройства: "персонализиране на работния плот на Vista" означава свобода на избора на потребителя по отношение на организацията на работния плот на компютъра му: цветове, шрифтове, звуци и изображения и т.н. Той може да "персонализира представянето". Той може да "персонализира презентацията"! Разбира се, персонализирането на подкрепата за хората в затруднено положение запазва значението си на "развитие на човека, фокусиране върху него, а не върху устройствата". Ето защо е за предпочитане да се говори за процеса на *персонализация*, дори и да възникне въпросът за подходящия глагол.

3. *Стратегиите на проектите* се отнасят до бъдещето, което трябва да се управлява и изгражда. Целите, които трябва да бъдат постигнати, се конкретизират чрез средствата, които трябва да бъдат приложени. Индивидът подновява своя проект, за да се освободи от трудните ситуации в настоящето.

4. *Стратегиите за справяне* (адаптация/копинг) се използват от индивида, за да се справи и разплете настоящето, в което е въввлечен (емоционално фокусиране, съсредоточаване върху проблема, търсене на социална подкрепа). По този начин справянето позволява адаптиране към трудни ситуации в настоящето. Тези начини на адаптация-защита представляват, заедно с процесите на оценка, един от основните процеси за определяне на степента на стрес при взаимодействието между човека и околната среда (SORDES и др., 1994; TAP и др., 1995; SORDES-ADER и др., 1995; ESPARBES-PISTRE и др., 1996).

V. Стиллове на идентичност.

В литературата често се споменават *стиллове или стратегии за идентичност* (вж. CAMILLERI et alii, 1990; LIPIANSKY, 1992, 1998; TAP, 1979, 1988, 1991; TAP, VINAY, 2000). Е. Ериксън вече е предложил това понятие. Той оприличава стратегиите за идентичност на "стиллове на индивидуализация на личността" (1968/1972). Важно е обаче да се прави разлика между стиллове и стратегии. Според TAP (2005b) понятието "стил" е свързано с процесите на координирана индивидуализация и диверсификация на поведението. Той описва няколко категории стиллове:

- *Когнитивни стиллове*, често противопоставяни на *афективните стиллове* (KOGAN, 1976; WITKIN, GOODENOUGH, 1981; HUTEAU, 1981, 1985, 1987);
- *Стиллове на справяне* (COHEN, LAZARUS, 1973), които характеризират предсказуемостта на поведението на стресирания човек в трудна ситуация. Понятието "*стратегии за справяне*", което се използва все по-често (TAP et alii, 1995, 1998; ESPARBES, SORDES-ADER, TAP, 1996; SORDES et alii, 1994), дава възможност да се надхвърли приносът на стилистичните концепции и да се въведе нов *стратегически модел*, който отчита динамиката на интраперсоналните процеси (когнитивната организация на стратегиите, тежестта на мотивацията и емоционалните механизми в решенията) в отношенията им с хората, контекста, ситуациите и събитията;
- *Начинът на живот* (ERIKSON, 1968; VANDENPLAS-HOLPER, 1998) показва възможности и избори, свързани с определен начин на организиране и ориентиране на живота;
- Понятието "*мотивационни стиллове*" е въведено от Apter (2001 г.) като част от неговата теория за *обратното развитие*. Тази теория се противопоставя на традиционните теории за непрекъснатост, равновесие и хомеостатична регулация и предлага диалогична динамика, в която два противоречиви процеса се намесват по начин, който е едновременно противоречив и допълващ ...

- Теорията за *потока*, предложена от Mihaly Csikszentmihalyi (1988, 1991), е близка до теорията за мотивационните стилове. Той подчертава присъствието и значението на процеса на *автотетично* фокусиране (самоорганизация) в привилегированите моменти на създаване, *преживявани* като *оптимални преживявания* на самосъсредоточаване. Тази теория се основава на хипотезата за активното присъствие на вътрешни или интринни мотивации (VANDENPLAS-HOLPER, 1998). Но едновременно с това има и външен натиск или стимули, които могат да подчертаят, блокират или насочат външните измерения.

VI. Идентичност: от система към процес.

Както току-що видяхме, личната идентичност трябва да се разграничава от личността. Идентичността не е цялата личност, независимо от това как е определена. Тя е подсистема на личността на съответния индивид; подсистема, която се намира в динамична връзка с когнитивните и емоционалните измерения на личността. От друга страна, личността се състои от сложната координация на всички био-психо-социални системи, от които човек действа, реагира, отразява и т.н. Като система от репрезентации идентичността може да бъде структурирана по различни начини в зависимост от включените теории. От тази гледна точка се отчитат две нива на анализ, които често се противопоставят, но са в тясно взаимодействие:

- **Вътрешни характеристики на идентичността :**

Феноменологичният подход (ROGERS, 1951; ANTUNES, 2000) към взаимоотношенията между интраиндивида (Аз-Себе) и интериндивида (Аз-Други) оценява процесите на вътрешно конструиране на идентичността и себепредставянето и въвежда значението на процесите на разработване, особено ролята на личния опит, със сигурност в постоянна и интегративна връзка със социалния и културния контекст и с материалните и символните условия, включени в този контекст. DUBAR (2002) представя биографичния процес като вътрешноличностен процес на изграждане на идентичност, а P. Mussen (1980) подчертава значението на изграждането на кохерентна репрезентация на себе си от самия себе си.

- **Взаимосвързани характеристики на идентичността.**

Ерик Ериксън (1950 г.) е първият изследовател, който разработва анализ на взаимовръзките в изграждането на личната и социалната идентичност. Според Monique PINOL-DOURIEZ (1984 г.) и Serge LEBOVICI (1985 г.) изграждането на идентичността също е процес на когнитивни и емоционални трансформации, процес, който се развива по време на ранните взаимодействия между бебето и детето. Dubar (2002 г.) отхвърля разграничението между индивидуална и колективна идентичност и предлага концепцията за социална идентичност, която предполага артикулация между два прехода: един вътрешен, изграден от взаимодействието на индивида със самия него, и друг външен, изграден от взаимодействието на индивида с институциите, с които той взаимодейства. Предложението на Дюбар подлежи на обсъждане, тъй като авторът е

склонен да смесва индивидуалните/колективните аспекти с психологическото и социалното ²⁰съдържание. Всъщност всяка идентичност, независимо дали е индивидуална или колективна, предполага социокултурни измерения (ценности, функции, ефекти на значение и т.н.), както и психологически процеси на присвояване (поведенчески преводи, въображаеми и т.н.). Тази многоизмерност може да се приложи към всички категории идентичност (лична, професионална, полова, религиозна, национална, континентална и т.н.).

От друга страна, ние сме съгласни с хипотезата на Дюбар, когато той твърди, че "идентичността не е това, което непременно остава "идентично", а резултатът от едно условно "идентифициране". Тя е резултат от двойна лингвистична операция: "диференциация и обобщение"; първата има за цел да определи разликата, това, което прави нещо или някого особен, по отношение на някой или нещо друго; в този смисъл идентичността е различие; втората операция е тази, която се стреми да определи общата точка на клас от елементи, всички различни, на един и същ друг; в този подход идентичността е обща принадлежност. Тези две операции са в основата на парадокса на идентичността: това, което е уникално, е това, което е общо. Този парадокс не може да бъде разрешен, ако не се вземе предвид общият за двете операции елемент: отъждествяването на и с другия. В тази перспектива няма идентичност без другост. Идентичностите, както и другостта, се променят исторически и зависят от контекста на тяхното определяне" (DUBAR, 2000, с. 3).

Carmel CAMILLERI et alii (1990⁶) се отнасят до съставните части на ядрото на структурата на идентичността. Те определят идентичността като полиморфна, динамична структура, чиито съставни елементи са психологическите и социалните аспекти във връзка с релационната ситуация в даден момент на социалния агент (индивид или група) като социален актьор. Следователно идентичността се изгражда във взаимодействието със средата и в двойното движение на диференциация и асимилация. В този процес е необходимо да се подчертае както идентификацията с другите, така и разграничението, което се прави по отношение на тях.²¹

VII. Парадокси на идентичността.

²⁰ Това разграничение води до предположението за съществуването на социални данни, интегрирани в индивидуалното функциониране (или *индивидуално присвояване на социални данни*), или, обратно, за съществуването на психологически данни, интегрирани в колективното функциониране (или *колективно присвояване на психологически данни*).

²¹ Непрекъснато се обсъжда дали личната идентичност като система от представи и чувства включва "ядро", което, ако бъде поставено под въпрос, отречено от другите, би предизвикало криза на идентичността, реакции на насилие в защита на личното достойнство. Всъщност бихме могли да представим идентичността като лук (метафорично!), съставен от множество повече или по-малко дълбоки люспи. Ако лукът няма сърцевина, той има "зародиш", за да се предава и възпроизвежда... и от рязането му се плаче! Хипотезата, че същността на идентичността е идентичността на ценностите (за разлика от идентичността на фактите), изказана от Камилери (1990а, стр. 86), остава отворена за обсъждане.

Идентичността е парадоксална по своята същност, т.е. тя включва противоречиви и същевременно допълващи се и неразделни ориентации. Социалната психология е изтъкнала много примери за дилеми ("дилемата на затворника"; моралните дилеми на Колбърг, 1987 г. и т.н.) и парадоксални предписания ("Забранено е да се забранява") или *двойни ограничения и прагматични парадокси* (Пало Алто; Вацлавик, Бейтсън, ...). Като част от ²²динамиката на идентичността могат да бъдат идентифицирани шест парадокса:

- **Първият парадокс на идентичността се отнася до допълващото се и противоречиво присъствие на *прилики и разлики* между обекти (лица) с *обща идентичност*.** Идентичността "се конструира в сблъсъка на еднаквост и другост, сходство и различие" (ТАР, 1980b). Социално-когнитивните процеси (категоризация, означаване, легитимация) улесняват както когнитивното развитие, така и социализацията, което също така позволява диференцирането на обектите да бъде артикулирано с диференцирането и асимилирането на себе си и другите²³. Тези процеси са възможни, ако индивидът живее в относително стабилна физическа и социална среда.
- **Вторият парадокс произтича от проблематичната връзка между *егоцентризма (върху себе си)* и *децентрализацията към другите*.** Това е свързано с факта, че за да изгради собствената си идентичност, индивидът трябва да се научи да се децентрализира, да излезе от своя егоцентризъм (според израза на Пиаже), за да установи реципрочни отношения с другите. Детето успява да придобие собствена идентичност само ако се откаже от тази егоцентричност и изгради реципрочни отношения с другите. Това е и началото на "еволюцията на системите от взаимоотношения между хората и на културните ценности" (ТАР, 2005а: 279). Например изграждането на професионални идентичности изисква преструктуриране на начините на взаимодействие между Мен (личната идентичност), Нас (които имаме същата професионална идентичност) и Тях (всички онези, които са различни от нас). Това преструктуриране може да доведе до подчертаване на *принадлежността към едно професионално "ние"* и до затваряне на това "ние". Това налага да се намалят противоположностите между *мен* и *нас* и да се подчертаят различията между *нас* и *тях*. В случай на усилие за отваряне ще има тенденция да се избере по-широко "ние", което вероятно ще обхване диференцирани преди това идентичности и ще включи професионалисти, които са били различни от нас. Политически пример: разграничението (с евентуално противопоставяне) между французи и германци се намалява чрез идентифицирането им с европейската идентичност. Професионален пример: разграничението (с евентуално противопоставяне) между изпълнителни и неизпълнителни директори или

²² В статията си "Идентичност и изключване" Тап предлага четири парадокса. Последвалите дискусии с различни аудитории или изследователи ни карат да добавим тук още два парадокса (вж. ТАР, 2005с, по. 83, pp. 53-78).

²³ J. P. CODOL, 1979, 1980, 1984; H. WALLON, 1963, 1976; R. ZAZZO, 1980; P. MALRIEU, 1967, 1980, 1996.

между търговци и техници се свежда до минимум чрез идентифициране с корпоративната идентичност.

- **Третият парадокс на идентичността е свързан с противоречивите модалности между процеса на постоянство и управлението на промяната.** Личната идентичност (*аз съм аз*), както и колективната идентичност (*ние сме ние*), също предполагат идеята за непреходност и постоянство, без да се променят във времето. Ако обаче субектът (*аз* или *ние*) се променя, той все пак запазва усещането, че остава същият и самият той във времето (усещане за времева и структурна идентичност). Това е третият парадокс. Терминът "идентификация" е предложен за обозначаване на това парадоксално конструиране на идентичността между постоянство и промяна, между идеализация и прагматична преоценка на образа за себе си, в зависимост от ситуацията и събеседниците (ТАР, 1979).

От професионална гледна точка, идентичността е най-силно засегната, когато човек е принуден да се промени:

- Лицето трябва да си намери първа работа: то трябва да потърси позиция, съответстваща на придобитите умения; да изгради професионална идентичност чрез адаптиране към компанията, към реалната работа; освен простото прилагане на наученото, да се адаптира към условията на труд, към работните взаимоотношения; да осъзнае позицията и стойността на себе си и на своята професия в интерактивната верига от работни места и функции;
- Лицето трябва да смени функцията или работата си: чрез повишение или понижение, с валоризация или девалвация, свързана с приемане на предизвикателства или реструктуриране на уменията, чрез търсене на ново обучение;
- Лицето е безработно; загубило е работата си и търси нова: поставяне под въпрос на придобитите умения и съмнения относно предишната професионална ориентация; трудности при справянето със спада в самочувствието, свързан с липсата на работа; усилия за организиране на нов реалистичен професионален проект, вероятно включващ нови придобивки;
- Човекът се пенсионира и преживява тази промяна по положителен или отрицателен начин. Това пенсиониране може да бъде организирано като прекъсване на предишния професионален живот или като относителна приемственост, като реорганизацията е продиктувана от запазването на възнаграждението и изоставянето на обезценяването.

- **Четвъртият парадокс е свързан с противопоставянето, предложено от Кармел Камилери (1990), между онтологична и прагматична²⁴ идентичност.** Съществува постоянна дистанция между това, което мислим, че сме (онтологична концепция), и това, което сме в действителност в ежедневните си практики (прагматична вариация на нашето самосъзнание и усещания за себе си, когато решаваме и действаме). Тук откриваме, поне отчасти, значението и сложността на взаимодействието между реалния и идеалния Аз в динамичната теория за Аз-концепцията, представена от Карл Роджърс (1951).

Връзката между личната и професионалната идентичност се осъществява с посредничеството на идеализираната концепция за успех (в живота или само в работата), която се предава от конкретни хора, с които човек може да се идентифицира, но от които субектът заимства "целеви състояния" (по Келман, 1958 г.), проекти, поведенчески или житейски стилове, начини на мислене или действие. (според израза на Келман, 1958 г.), проекти, поведенчески или житейски стилове, начини на мислене или действие. Тук ще си взаимодействат три процеса:

1. *Идентифициране с трета страна:* "Трябва да се идентифицирам с някого, който ми позволява да напредвам";
2. *Активна идентификация:* "Нуждая се от външен модел на действие, с който мога да се идентифицирам или да приема за свой" (Имам ли умения? Ако не разполагам с тях, мога ли да се сдобия с тях?)
3. *Идеализираща идентификация:* "Нуждая се от идеал, за да се конституирам като цялостна личност (глобална самореализация, свързана с проекта за живот, с конгруентността, с придаването на смисъл на живота)".

Тези три процеса се намесват по сложен начин в динамиката, както когнитивна, така и социална, на артикулацията между, от една страна, практики, действия и, от друга страна, ценностни системи, системи на очакване, значение и легитимация, които съставляват динамиката на персонификацията.

- **Петият парадокс е свързан с идентичността, която може да бъде последователно едноизмерна и многоизмерна.** В зависимост от контекста, момента или фазата на преживяване човек може да живее със силно усещане за психично единство или разнообразие. Това единство или разнообразие може да бъде възприето като положително или отрицателно. Обединението може да се свързва със спокойствие или със страдание от загубите, които обединението причинява. Разнообразието може да бъде положителен резултат от открития и срещи, основани на разбирането на това, което обогатява другостта. Но тя

²⁴ Тази опозиция е възприета от ТАР (2005b) като процес на онтологична идеализация и прагматична идентификация.

може да доведе и до "разпадане" или "втечняване" на Аз-а, до загуба на кохерентност, дори до чувство за несъществуване.

- **И накрая, шестият парадокс се отнася до сложното съчетание между идентификация (времеви и структурни промени в образа на себе си) и идентификации (с лица, групи, ценности и т.н.).** Идентичността се изгражда от множество идентификации, но в същото време субектът знае кой е той или тя и кой е другият, дори в криза на идентичността. "Идентификацията следователно е процесът, който прави възможно преживяването на "множественост на психичните лица", а също така чрез тях се създават взаимните връзки между индивидите и тълпата от една афективна общност" (LIPIANSKY, TABOADA-LEONETTI, VASQUEZ, 1990, с.9).

VIII. Динамиката на идентичността в професионалния свят днес.

Renaud SAINSAULIEU отбелязва значението на вселената на трудовите отношения като място на "диференцирано конституиране на индивидуалните идентичности" (1977, с. 335). Според него преживяването на колектива като поле на конфронтация и борба, но също и като поле на срещи, победи и провали, рискове и открития в достъпа до автономия, до лична власт, включващо признаване и самоутвърждаване, е необходимо за разграничаването и представянето на себе си като личност, различна и уникална. С други думи, личните и професионалните характеристики ще се сливат и изразяват взаимно в работните и извънработните отношения. Според SAINSAULIEU "не е достатъчно да се отбележи, че работните взаимоотношения могат да повлияят на дълбоко вкоренени личностни механизми като идентификацията или способността за разграничаване. Все още е необходимо да се опитае да идентифицираме процесите, които обясняват тези връзки между отношенията в социалната работа и качеството на човека" (*Op. cit.*, р. 311). Според него социалната безпомощност води до загуба на идентичност (не само професионална), а повторната поява на идентичност зависи от възможността за справяне, по един или друг начин, с релационни или организационни конфликти (на работното място или извън него).

Често се наблюдава, че "работното" поведение се бърка с "професионалната" дейност. Децата и юношите обаче се научават да правят разлика между трудови и нетрудови дейности и тази разлика ще се запази през целия им живот (дейности в свободното време, страсти, хобита и т.н.). Следователно може да се каже, че професионалната идентичност и дейност ще се основават на опита и теориите, заложиени в работното поведение. Вярно е, че личната идентичност се изгражда в ранните години и чрез процесите на първична социализация (BERGER, LUCKMAN, 1966 или tr.fr. 1986), но това изграждане предполага усвояване на умения и успехи в трудовото поведение. Впоследствие работата, първо в училище, а след това на работното място, ще играе решаваща роля в структурирането на идентичността на ученика, а след това и на професионалиста. Това структуриране ще включва множество промени в зависимост от опита и професионалните маршрути. Той ще бъде характеризирен като ... "еволюционен процес [...], оформен от професионалните траектории" (BOUQUET, 2006).

Без да пренебрегваме значението на приноса на Сайнсол, ние предлагаме нов прочит на настоящата социално-професионална реалност и нейното значение за изграждането на професионалната идентичност. Тук следва да се припомни, че настоящият икономически и социален контекст продължава да бъде доминиран от тежка икономическа криза, която постоянно предизвиква важни трансформации в управлението на организациите, в управлението на работните места и на пазара на труда (BOUTINET, 1999; ANTOINE, 1996; DUBAR, 2000; ALMEIDA *et alii*, 2004; ANTUNES, 2006):

Доминиращата парадигма се характеризира с иновации, постоянни промени и непредсказуемост (с цялата несигурност, която неизбежно води до това);

Системата на функциониране на действащите дружества е доминирана от : 1.

Глобализацията на икономиката; 2. разширяването на информационните потоци; 3. постоянното развитие на информационните и комуникационните технологии; 4.

Гъвкавост на средствата за производство и управление на работните места.

От гледна точка на идеите можем да припомним тази епоха за "ерата на неолибералния триумф", в която съвременната динамика на организациите е свързана с: 1.

изискванията за гъвкавост и конкурентоспособност; 2. преместването; 3. сливанията на компании; 4. *аутсорсинга*; 5. Преструктуриране и съкращаване на персонала; 5.

Несигурност на работното място; 6. Нестабилност/несигурност на работата; 7.

необходимост от управление на несигурността.

В този нов икономически ред се наблюдава опасно нарастване на безработицата в националните икономики. Безработицата често се свързва със сливания между големи мултинационални компании, затваряне на заводи, преместване на заводи и работни места в страни, където работната ръка е по-евтина (източни и азиатски страни), и съкращаване на персонал (например Airbus, Alcatel, Pfizer, Bayer AG, Astra Zeneca, Daimler-Chrysler, Ford, Volkswagen, Hewlett-Packard и др²⁵). В момента преживяваме най-тежката икономическа криза в съвременната история. По данни на

Международната организация на труда (МОТ) настоящата безработица засяга милиони хора по света, което се равнява на една трета от цялата работна сила в света. Според М. ЧОСУДОВСКИ (2003) тази глобална криза е по-опустошителна от Голямата депресия през 30-те години на миналия век. "Кризата на заетостта е и субективна криза на заетостта, която кара все повече хора да отказват да заемат каквато и да е работа, да се впишат при каквито и да е условия. Кризата на заетостта е преди всичко криза на нейното съдържание, изразяваща се в масовото превръщане на занаятите в професии, а на последните - в професии, чиито контури днес са трудно определими" (BOUTINET, 1990, стр. 116). Ако борбата през 60-те години на миналия век се определяше от социалната несправедливост, то днес тя е насочена към борбата срещу безработицата, срещу несигурността на заетостта и срещу нестабилността на професионалната кариера. Сегашният конфликт е свързан преди всичко с несигурността, с появата на множество заплахи за работните места и дори за оцеляването на предприятията, заплахи, които са слабо дефинирани и неизвестни както по своите очертания, така и по

²⁵ Вж. *Visão*, № 731 от 8 март 2007 г., стр. 78 и следващите.

своите причини. Всяка седмица някоя мултинационална компания обявява намаляване на работната си сила в световен мащаб или преместване на фабрика от една страна в друга. Вместо "относително фиксирана и неподвижна вселена", бюрократична и стратифицирана вселена (за която говори преди тридесет години Р. Сайнсолийо, 1977 г.), днес се сблъскваме с една не много стратифицирана, непредсказуема и постоянно променяща се вселена, в която работниците са принудени да се конкурират помежду си за съществуващите работни места.

Така в този контекст се появява ново представяне на работата и на себе си в работата, свързано с предизвикателството да се управляваш сам: "Следователно все повече работещи и по-голямата част от работещите в сферата на знанието ще трябва да се управляват сами ... И те трябва да се научат да се развиват" (DRUCKER, 1999). По този начин се изгражда нова професионална перспектива;

- Служителите се сблъскват с рамка, основана на несигурност, на дълбоки и несигурни промени. В същото време обаче компаниите искат да инвестират в човешкия капитал;
- Този контекст организира нова перспектива за кариера и ново представяне на работата и професионалния живот (мобилност между компаниите, мобилност на вида работа);
- Преходът от рамка, в която компанията реално управляваше кариерите на най-ценните си специалисти, към рамка, в която същите тези специалисти сами поемат отговорността за управлението на собствената си пригодност за заетост.

Вярно е, че днес много разнородната група на "професионалния и управленския персонал" остава относително привилегирована, макар и да е засегната от няколко вида явления, както благоприятни, така и неблагоприятни за нея:

- Умножаването им благодарение на демократизацията на образованието, но същевременно и относителното им обезценяване;
- Обучението им остава много общо (математика, физика, технологии), а разпределението им по основни функции, а не по конкретни професии;
- Мобилността им между основните функции, по-специално за да ги подготви за функциите на суперлидери;
- Създаването, въпреки всичко, на нови области: управление на човешките ресурси, маркетинг, финанси;
- Удължаването на командната верига, което превръща инженерите в супертехници, подчинени на заповеди отгоре;
- Съкращаване на продължителността на кариерата чрез освобождаване на лицата над 60-годишна възраст;

- Увеличаването на броя на техниците, които обезсилват функциите на мениджърите и за които се смята, че самите те имат професия. Техният много голям пазар на труда, благодарение на техните дипломи, умения, мрежи, способността им да създават собствени работни места (особено в областта на консултантските услуги), благодарение на добрите заплати, които позволяват капитализация, която може да бъде инвестирана в собствени работни места. Това обаче не предотвратява тяхната безработица. И накрая, дори ако професионалните и управленските служители загубят някои предимства (месечно възнаграждение, платен отпуск), тяхната "професионална идентичност" все пак е по-малко застрашена от тази на другите служители.

Предизвикателството, пред което са изправени служителите, мениджърите, техниците и работниците днес, е свързано с необходимостта да се справят с несигурността и промените. Изправени пред тази реалност, те трябва да мобилизират личните си ресурси и същевременно да умножат средствата за възстановяване на разпадащата се социална и професионална връзка и за проява на солидарност и творчество, особено под натиска на ръководството, което е съсредоточено единствено върху производствените резултати.

През 60-те години на миналия век професионалната идентичност е имала много силно колективно измерение, но днес тенденцията е дълбоко индивидуалистична.²⁶ В този контекст на непредсказуемост понятието за компетентност става централно за усвояването на успеха и за професионалното развитие. Да си компетентен означава да си квалифициран и способен да отговориш на изискванията на професионалните ограничения. Отговорността за управлението на собствената кариера и осигуряването на пригодност за заетост ще бъде възложена на P&MS. Това, което в миналото се правеше от компаниите, сега трябва да се прави от отделните P&MS. Това несъмнено казват компаниите днес. Но икономическата и финансовата криза и масовото нарастване на безработицата сред P&MS им пречат да постигнат това "самоуправление". Знаем какви са трудностите при признаването на квалификациите на другите служители, независимо от тяхното ниво. По този начин се подкопава способността за управление на собствената пригодност за заетост.

IX. Системата от професионални идентичности и процесите, които я организират.

Професионалната идентичност, като система, се развива чрез множество процеси:

²⁶ Въпреки че P&MS са "договорили" своя статут колективно, вярно е, че те винаги са били много индивидуалистични, отхвърляйки "инструментите" за управление на работната сила (например системата Hay). От друга страна, те са тези, които искат и прилагат индивидуализиращи политики към другите служители. Индивидуализмът като идеология обаче не бива да се бърка с процеса на индивидуализация, който засяга всички социални актьори, разбира се, във връзка със събитията, ситуацията и натиска за ефективност на производството.

- **Присъединяването, което** предполага доброволен акт на записване, е процес на достъп до социално-професионална група чрез социална връзка и улеснява възникването и поддържането на чувство за принадлежност и социално признание. Конструирането на идентичността, като процес на идентификация, е процес на принадлежност и взаимоотношения (DUBAR, 2002). Например за професионалиста развитието на професионалната му идентичност означава да се присъедини към референтна група и да затвърди членството си в нея, което влияе върху "интуитивното му познание" (SAPIR, 1967), което го кара да "започне да мисли с другите" (HALBWACHS, 1950) и което благоприятства споделянето на "общ символен код, който е в основата на отношенията между членовете ѝ" (PERCHERON, 1974, с. 32).
- Следователно е необходимо постоянно **реорганизиране на поведението**, свързано с процеса на трансформиране на представянето на себе си като професионалист. Изграждането на професионалната идентичност на ръководителите се свързва с развитието на представата за "професионалния свят" и усвояването на "ценностите на различните групи, с които той/тя влиза във взаимоотношения" (PERCHERON, 1974, с. 26). Това представяне и интегриране на ценностите се отразява в професионалното поведение и избор, свързани със "социално-професионална категория".
- **Квалификацията** (даване на квалификация и признаване на компетентност) съчетава процеса на получаване на обучение, което дава възможност за придобиване на квалификация (придобиване на компетентности), както и преценката за стойността на собствените компетентности и самооценката, която те предполагат. "Типичните конфигурации на идентичността в сферата на работата могат абстрактно да се свържат с привилегировани "моменти" от идеалната професионална биография: момент на *изграждане на* идентичността, традиционно съответстващ на първоначалното професионално обучение [...], момент на *консолидиране на* идентичността, свързан с включването и постепенното придобиване на квалификация в търговските канали [...], момент на *признаване на* идентичността, овладян от достъпа до отговорности в каналите на компанията [...], момент на *остаряване на* идентичността и постепенно преминаване към пенсиониране" (DUBAR, 2002, стр. 238).

Квалификационната идентичност е свързана и със знания, които структурират професионалната идентичност, тъй като основата на квалификацията се основава на знания, придобити чрез обучение и опит. Усвоените знания са свързани с теоретични знания, техническа информация, теоретични знания, които са от съществено значение за обучението на специалиста.

Конструираното знание е резултат от практическото прилагане на наученото и провереното в практиката. Интегрираното познание, включващо синтез между теория, практика и лична разработка на опита, води до развиване на лични компетенции, т.е. компоненти на самопознанието, които се актуализират в

различни практики, които от този момент нататък стават творчески, а не само повтарящи се.

Компетенциите представляват подсистема, която може да се опише като трансверсална, винаги присъстваща и свързана с другите подсистеми. Тя е диференциращ и остойносттаващ елемент на професионалната идентичност, но е тясно свързана с професионалните предизвикателства и критични ситуации, с които субектът се сблъсква и трябва да се справи. "Днес професионалната дейност се анализира именно чрез компетенциите, което ги превръща в инструмент за измерване на ефективността на хората в работата и по какъв начин те влияят и върху представите, които хората правят за собствените си действия. [...] Компетентността е и носител на дълбока промяна в отношението към работата. В този смисъл можем да говорим за "логиката на компетенциите", която виждаме в действие, когато тя съчетава оценката на резултатите, индивидуализацията на критериите за мобилност и повишената отговорност, и която по този начин претендира да замени "логиката на квалификацията", съсредоточена върху признаването на процеса на придобиване на знания (обучение, диплома, опит) и организирането на критериите за класиране" (NALLET, EVEQUOZ, 2000 г., стр. 78).

- **Преходът**, като процес на промяна и развитие, е свързан с придобиването на компетенциите на референтната социално-професионална група, но и с необходимостта да се управляват фазите на промяна, да се контролират ситуациите, стресът и нагласите, свързани с тези фази на промяна. Това е процес, който се структурира от срещата между професионалиста (с неговата лична история, път на обучение и самопредставяне) и реалността на социално-професионалния контекст, в който той е призван да взаимодейства с хора, групи, институции, да насърчава проекти, да се изправя пред предизвикателства и т.н.
- **Валоризацията** отразява възприетото чувство за компетентност и личното признаване на собствената стойност (самооценка). Валоризацията е процес, включващ два вектора, които се развиват едновременно. От една страна, пътят на формиране и развитие на квалификациите (компетенциите), с признаването (за себе си и от другите) на стойността на себе си и на своите знания, във връзка с принадлежността и с усещането за интегриране в професионалния път (принадлежност). От друга страна, структурирането на самооценката и вътрешното представяне на собствената ценност като професионалист, което се изразява в способността да се посрещат предизвикателствата в професионалния път (стратегия за *справяне*), способността да се поемат рискове и да се реагира качествено и стриктно на ежедневните професионални ситуации. Разбира се, позоваването на "предизвикателства" може да има идеологически оттенък, когато се използва за оправдаване на непредвидими инциденти или рискови решения в компанията. Тя обаче е свързана и със стратегията за надсканане на себе си и оценяване на себе си в условията на риск, която се развива у децата и младите хора, независимо от социалния

статус на семейството, или у спортистите на всяка възраст. В тази връзка можем да наблюдаваме съществуването на три стратегии, присъстващи в различна степен, в зависимост от обстоятелствата и ситуациите, във всеки от нас: *героичната стратегия за надмозване на себе си* (Нищо не е невъзможно с храбро сърце!), *драматичната стратегия на външните детерминизми*: социални и културни (в зависимост от произхода ми, някои врати винаги ще бъдат затворени за мен) и *стратегията на способностите на Амартия Сен*²⁷, в която нашата свобода (както положителна, така и отрицателна²⁸) е свързана с нашето поведение. "Възможността" на Сен се свързва със свободата, която актьорът има да живее, както желае. Важен е не броят на богатата, с които разполага, а начинът, по който тези блага му позволяват да *се реализира, да осъществи жизнения проект, който е избрал*. Сен се опира на *теорията за позитивната и негативната свобода*, предложена от Исаия Берлин (1969 г.) и преработена от Роналд Дворкин (1995 г.). *Позитивната свобода* представлява онова, което човек, като се вземат предвид всички обстоятелства, е в състояние да постигне, може да постигне, независимо от ограниченията, наложени от другите, особено от институциите. Това, което интересува Сен в позитивната свобода, са правата и възможността да ги превърнем в реални ресурси. *Негативната свобода* съответства единствено, но това също е важно (!), на липсата на ограничения от страна на държавата, институциите, групите или други хора. Тази (негативна) свобода може да се свърже със свободата от нечовешки условия на труд или отчуждаващи условия на живот (индивидуални или колективни).

X. Измерения на професионалната идентичност.

Професионалната идентичност, както всяка система за идентичност, включва три измерения:

- **Квалификационна идентичност**, която включва квалификация и признаване. Квалификацията е свързана с придобиването на компетентности, но също и с признаването на това, че си способен²⁹. Признаването е свързано с възприемането на компетентността от другите и от самия себе си (самооценка). Идентичността е свързана и с личния път на развитие на компетенциите, с траекторията на обучението и признаването на компетенциите, както и с цялостното кариерно развитие, което отразява това признаване от страна на организацията.

²⁷ Сен, А. *Преосмисляне на неравенството*. Париж, Seuil, 1992 г. Сен, А. *Идентичност и насилие*, Париж, O. Jacob, 2006 г. Като се има предвид начинът, по който Сен дефинира термина "scaracity", той може да се преведе нито като капацитет, нито като компетентност. Затова, подобно на Пол Рикьор и други преводачи, ние го превеждаме като "възможности".

²⁹ Рикьор възприема теорията за способностите на Амартия Сен в P. *Les parcours de reconnaissance*, Paris, Stock, Той 2004. използва израза "признаване на способността" (свързан с "възможността").

Служителите като цяло, и по-специално по-младите, инвестират сериозно в това измерение на професионалната си идентичност. Един от интервюираните млади мениджъри заяви: "На този етап, в началото на моята кариера, за мен е важно какво мога да науча по отношение на нови знания, нов опит и свързаните с тях предизвикателства. Между хипотезата да печеля 1500 евро на месец, като върша работа, която не е много интересна и не е голямо предизвикателство от гледна точка на нови знания, и хипотезата да печеля 1000 евро на месец, като върша интересна работа, в която мога да науча много и да развия нови знания и отговорности, предпочитам втората хипотеза. Развитието на нови умения, заедно с нови интегрирани знания, се разглежда като инвестиция сама по себе си, която подобрява и увеличава квалификацията и капитала на знанието на специалиста.

- **Категоричната идентичност** включва чувството за принадлежност, за поведение, нагласи или представи, които съответстват на очакваните в компанията или в професионалната група. То е свързано с усещането за признаване на принадлежност към по-обща категория (мениджъри и др.). Професионалната идентичност се свързва и с идеята за категория на принадлежност (DUBAR, 2000) и често със социално-професионалната категория, изградена от INSEE. Категорията обединява цял набор от типични аспекти от живота на определен брой индивиди, които имат нещо общо, което Емил Дюркхайм нарича "начини на действие, чувства и преценка".
- **Интегративната идентичност** е както когнитивен, така и емоционален конструкт, който обединява афилиацията (процесът, чрез който лицето се записва и участва в дейностите на своята социално-професионална група) и интеграцията (механизмите на интегративното изграждане и участие в социално-професионална или общностна група).

Тези измерения са тясно свързани със социално-професионалния успех, който от своя страна е свързан с вътрешноличностната и междуличностната оценка (самооценка) и със защитните (механизми за защита) и адаптивните (механизми за *справяне*) механизми.

XI. Идентичност и модели на личен и професионален успех.

Всяко човешко същество се стреми да постигне това, което е важно за него. Не всички стремежи обаче се реализират автоматично. Процесът, в който човек придобива компетентност, е свързан със самооценка³⁰ и външна оценка. На базата на *обратната връзка* индивидът реагира на начина, по който другите го оценяват, и преразглежда собствените си оценки; след това той идентифицира своите слаби и силни страни. Слабостите се превръщат в силни страни чрез саморазвитие, учене и самокоригиращи

³⁰ Някои групи от населението, които са слабо обучени, изпитват трудности да се отдръпнат от себе си и поради това не могат да използват ефективно уменията си за самооценка.

се проби и грешки. Но успехът³¹ не е свързан само с чувството за компетентност; той е резултат от синтеза между възприеманата стойност (самооценка), възприеманото предизвикателство (сложност), свързано с отговорността (естество и сложност на задачите), уменията (знания, ноу-хау, междуличностни умения), *справянето* и устойчивостта. Към този синтез се добавят оценката и практическите аспекти на управлението на собствената кариера. Но тези процеси не са независими от контекста и условията на труд, които могат да се влошат до степен, в която да доведат до сериозни здравословни проблеми, понякога дори до самоубийство.

Dubar (2000) смята, че индивидът, включително и в професионалната си дейност, се идентифицира с идеализирани личности или персонажи (герои, мъдреци и др.). В настоящия контекст възниква въпросът "с кои герои, с кои референтни модели се идентифицират различните професионалисти? Представянето на успеха и професионалните постижения е индивидуална ментална конструкция с колективни въздействия и взаимодействия. При това конструиране индивидът взема предвид своите нужди, лични проекти, образователни препоръки, квалификации и културата, в която се е развил като личност. Тази мисловна конструкция има характеристики, тясно свързани с представянето на себе си като професионалист в определен контекст, в конкретна социална реалност (компания, икономика, глобализация, изисквания за конкурентоспособност, нестабилност или несигурност на заетостта). Необходимостта от управление на несигурността и изискванията (функции, отговорности) е пряко свързана с уменията, които субектът вече е придобил или ще трябва да развие бързо. Предлагањето на модел за личен и професионален успех може да изглежда съмнително и рисковано. Тя може да бъде критикувана за това, че е част от процеса на идеализация и нормативна легитимация, който може да отдалечи социалния актьор от реалните нужди на действието. Въпреки това може да се докаже, че този процес на идеализация действа в различна степен при всички социални актьори, като се основава на различни системи от ценности и вярвания (религиозни, политически, философски и др.). Освен това този процес взаимодейства с обратната динамика на прагматичните реализации. Във всекидневния живот има постоянно движение между *идеализирането* на практиките и практикуването на идеалите, чрез проекти, мечти, напрежението на реализацията. Освен това социалният актьор ще използва *адаптивни поведения* (*био-психо-социални*), които могат да го накарат да промени поведението си, референтните си ценности и представянето, което прави за себе си в дадена ситуация. Но тези поведения, които му позволяват да приеме предписаните и социално очаквани идентичности, ще се сблъскат с еднакво определящата нужда от вътрешна и външна оценка и *признание*.

Тези четири процеса (*идеализиране, реализиране, адаптиране и признаване*) *играт* важна роля в изграждането и поддържането на професионалната идентичност, както и на личната идентичност.

³¹ Успехът очевидно зависи от икономическия и социалния контекст, както и от компетентността на тези, които определят целите, често по произволни критерии.

Заклучение

В момента на писане на статията, депеша на AFP ни информира, че "Съдът по социално осигуряване (TASS) в Нантер току-що осъди Renault за "непростима вина" в самоубийството на Антонио Б., 39-годишен компютърен инженер, който се хвърли от 5-ия етаж на главната сграда на техноцентъра на Renault в Гианкур (Ивелин) на 20 октомври 2006 г. Семейството му смята, че Renault не е спазило задълженията си за безопасност и че професионалният стрес, на който е бил подложен служителът, е допринесъл пряко за неговото деяние.

Г-жа Б., вдовица на Антонио Б., казва: "Това е голямо облекчение, голямо удовлетворение след повече от три години битка. Най-после справедливостта за съпруга ми е възтържествувала. Те признават какво е преживял, какво е претърпял заради Renault. Надявам се, че това ще бъде силен сигнал за всички компании, които жертват всичко на олтара на рентабилността, а служителите ще знаят, че справедливостта е на тяхна страна. Не само случаите, които се отразяват в медиите, но навсякъде има хора, които се сричат. Това е силно послание, което трябва да им кажем: "вдигнете главите си".

От своя страна адвокатът на семейството Рейчъл С. казва. "Надявам се, че най-накрая ще се приеме, че хората трябва да бъдат отново в центъра на всички решения. Това означава, че трябва да спрем да се позоваваме на уязвимостта на хората, за да обясним техните действия.

"Според това дали си силен или нещастен, съдебните решения ще те направят бял или черен", пише Лафонтен в "Les animaux malades de la peste". За щастие, това не винаги е вярно. Решението на ТАСС е в чест на правосъдието, но също така потвърждава необходимостта да се откажем от несправедливостта, откъдето и да идва тя. Макс Гало вече е казал в романа си *L'oiseau des origines* (Париж, Laffont, 1974): "Винаги отказът е този, който ни ражда. Искях да стигна по-далеч в отказа, защото открих, че той е завладяване на себе си и на другия" (1974). Ален Турен също потвърждава значението на противопоставянето в социалните движения и чрез тях: "Жестът на отказ, на съпротива е този, който създава субекта" (1993). Фактът, че идентичността може да бъде утвърдена чрез противопоставяне, е интересен поне дотолкова, доколкото актьорът разполага със средства да контролира емоциите и тревогите си, където може да преживее конфликтите си, без да се разруши, където може да придаде смисъл на *претенциите* си, без да се изгуби в насилието, което не винаги е лесно в ситуации на крайна принуда.

Тук откриваме начина, по който Джордж Х. Мийд (1934 г., прев. 2006 г.), бащата на символния конструктивизъм, предизвиква противопоставянето между (спонтанния) "аз" и "себе си" (конвенционални форми, близки до социалните идентичности): "В определени области индивидът може да се утвърди. Определени права се признават в (определени) граници. Но когато напрежението стане твърде голямо, тези граници престават да се спазват и индивидът се налага по насилствен начин" (*Op.cit.*, стр. 269). Тук може да се добави, че *насилието* може да бъде насочено срещу другите, но и срещу

самия себе си. Разбира се, то може да бъде резултат от бунт срещу несправедливостта, презрението, отричането на достойнството от страна на другите и т.н. Но може да бъде свързано и с чувството, че си жертва. Но то може да се свързва и с чувство за собствено превъзходство, легитимирано от факта, че човек принадлежи към предполагаемо по-висша група (расизъм, сексизъм и т.н.). Но когато това чувство за превъзходство, това желание за утвърждаване в групата "намери функционален израз, то става напълно легитимно. Тази сила ни прави ефективни. Да можеш да се изявиш с цялата си оригиналност - това е желаното" (*Op.cit.*, р. 267). На свой ред Аксел Хоннет се съгласява с MEAD, когато говори за това, че "потенциалът на индивидуалността се освобождава чрез увеличаване на законово гарантираните пространства на свобода" (*The struggle for recognition*, 2008, 102). Нека мимоходом отбележим разликата със заглавието на последната книга на Пол Рикьор: *Parcours de la reconnaissance* (2004). Хонет се опира на *теорията на Хегел за борбата за признаване* (*Феноменология на духа*, 1807 г., последен превод на френски език, 2006 г.), докато Рикьор разгръща множеството значения на признаването.

За да разбере и обясни динамиката на идентичността на работниците, САИНСУЛИЕВ³² се опира и на Хегеловата диалектика на господаря и роба. Според Хегел именно желанието за обект поставя началото на диалектиката, водеща до разпознаването на Аз-а. В хода на това движение на желанието към вещта субектът се сблъсква с конкурентното желание на друг субект. Тогава се провежда "борба до смърт" между две абсолютни желания. За да бъде признат, човек трябва да забрави собственото си желание за признание, за да приеме това на другия. Сейнсолю използва този модел, за да покаже, че конституирането на индивидуалната идентичност е дълбоко вградено в социалните (включително професионалните) отношения. Субектът може да бъде разпознат (и да разпознае себе си), като се сдобие със средствата на властта, които му позволяват да избегне отчуждаващи позиции, именно като победител в тази борба. "По този начин може да се развие цяла социология на властта да бъдеш себе си, за да се разберат по-добре социалните обстоятелства на формирането на идентичностите" (1977 г., стр. 327).

Обратно, за Пол Рикьор тази необходимост да се изправим пред конфликта, за да го преодолеем, е сведена до минимум в полза на връзката между действието, рационалния капацитет и множеството признавания. Според него разпознаването на моята идентичност от мен или от другите може да се изследва по пътя (лингвистичен, философски или психологически). Той предлага последователността на различните значения на признанието: от *признанието като идентификация* (разпознавам нещо или някого, неговата идентичност) до *признанието като благодарност* (благодарност за начина, по който съм посрещнат, даване или получаване на стойност и т.н.), през *самопризнанието* (изграждане или реконструиране на идентичността, присвояване на

³² В Sainsaulieu (1977 г.) вж. цялата глава 8 (колективни идентичности и самопознание на работното място, стр. 302-343), но по-конкретно неговия "препрочит на Хегеловата схема за самопознание", стр. 319 и сл,

способности³³) и реципрочното *интерсубективно признание* (любов, право и социално уважение).³⁴

Въпреки това основният проблем е объркването между индивидуализацията³⁵ и индивидуализма, което е възстановено от либералния капитализъм и което поражда "умора от себе си" според израза на Alain EHRENBURG (1998 г.), като депресията се появява в резултат на институционални или релационни ограничения, като ефект от общия натиск за постигане на самореализация (превърнала се в идеология). Тази връзка между професионалното здраве и границите на идеологията на успеха може да се види например в анализа на книгата на Аксел Хонет³⁶ "Капитализъм и самореализация: парадоксите на индивидуализацията". Следвайки Simmel (1983), той споменава, че концепцията за индивидуация се отнася до четири различни феномена: 1. индивидуализацията на личния път; 2. нарастващата изолация на действащите лица (в общество на презрение или безразличие); 3. нарасналата способност за рефлексия; 4. Утвърждаване на по-голяма автентичност (2006, с.308).

Ето защо виждаме, че индивидуацията, която обикновено се свързва със субективация, сингуларизация на индивида и изграждане на личната му идентичност, постоянно се подхранва от противоречиви идентификации, които първоначално се приемат в смисъл на оптимизиране на преживяванията, но от които субектът ще трябва да се откаже, за да продължи да се чувства себе си или за да поднови проект, който го задължава да се трансформира, за да стане друг.

В настоящата кризисна ситуация, която вероятно ще се удължи, не можем "да се задоволим с един манихейски дискурс, в който "лошите" ще направят всичко възможно, за да монополизират богатството, а "добрите" ще бъдат системно лишавани; или в който "мързеливите, развратни злодеи" ще получат само това, което заслужават, а "смелите работници" ще бъдат възнаградени за усилията си" (Vincent de GAULEJAC и Isabel TABOADA-LEONETTI, 1994 г., стр. 112). Затова е важно да се дистанцираме от утвърждаването на стигматизиращи мнения. Видяхме как в процесите на идентичност постоянно нахлуват парадоксални, но необходими противоречия, които направляват начина ни на живот.³⁷

Библиография.

ALMEIDA, P., Rebelo, G., *A era da competência, um novo paradigma para a Gestão de Recursos Humanos e Direito do Trabalho* Lisboa, Editora RH, 2004,

³³ Всъщност Рикьор се опира на работата на Амартия Сен, както и ние тук, като вземаме предвид теорията за "способностите".

³⁴ Рикьор изрично заимства тази трилогия от Honneth (2004, с. 295).

³⁶ Honneth, 2006 г., стр. 305 - 323.

³⁷ Според Honneth, въз основа на Anthony GIDDENS (1987), противоречието е парадоксално, когато чрез планираното осъществяване на намерението, вероятността това намерение да бъде осъществено всъщност се намалява (2006, с. 286-287).

- ANTOINE, J. *Valeurs de Société et Stratégies des Entreprises*, Paris, Presse Universitaire de France, 1996,
- ANTUNES, S., Personalidade e sucesso profissional, in *Emprego e Carreiras* suplemento do Semanário Expresso, Novembro, Lisboa, 2006, (p.8-9), 2006,
- BEAUVOIS Jean-Léon. *Ежедневна психология*. Париж, Университетско издателство на Франция, 1984 г,
- BELLIER Suzanne *Le savoir-être dans l'entreprise. Utilité en gestion des ressources humaines*; Paris, Vuibert, 2004,
- BERGER Peter, LUCKMANN Thomas - *The Social Construction of Reality (Социалното конструиране на реалността)*; London, Doubleday, 1966; *La construction sociale de la réalité (Социалното конструиране на реалността)*; Paris, Méridiens Klincksieck, 1986,
- ,
БЕРЛИН, Исаия *Четири есета за свободата, второ издание*, Лондон, Oxford University Press, 1969 г,
- БЕТТЕЛХАЙМ, Бруно - "Индивидуално и масово поведение в екстремни ситуации. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38, pp.417-452,
- БЕТЕЛХАЙМ, Бруно - *Да оцелееш*, Париж, Laffont, 1979,
- BOUQUET Brigitte - "Професионална идентичност"; в BARREYRE J.-Y., BOUQUET B. (Директори) - *Nouveau dictionnaire critique d'action sociale*; Paris, Bayard, 2006,
- BOUTINET Jean-Pierre *L'anthropologie du projet*, Paris PUF, 1990,
- BRUNER Jérôme S., TAGIURI, Renato Възприемането на хората, в G. Lindzey (ред.), *Handbook of social psychology*, vol. 2, Cambridge, Addison Wesley, 1954. стр. 634-654,
- CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle and VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990a, 232 p. (Coll. Psychologie d'aujourd'hui),
- CAMILLERI Carmel " Identité et gestion de la disparité culturelle : essai d'une typologie " in CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle et VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990a, 232 p. (Coll. Psychologie d'aujourd'hui). 1990б, стр. 85-110,
- CASTEL Robert - "De l'indigence à l'exclusion : la désaffiliation"; в DONZELOT Jacques - *Face à l'exclusion. Le modèle français*; Paris, Editions Esprit, 1991,
- CAUSER, Jean-Yves, DURAND Jean Pierre & William GASPARINI *Les identités au travail. Analyse et controverses*. Тулуза, Octares, 2009 г,

- CHEVRIER J., FORTIN G., LEBLANC R., THEBERGE M. - "La construction du style d'apprentissage"; in *Éducation et francophonie. Revue scientifique virtuelle*, 2000, XXVIII (1) (вж. в Интернет: <http://www.acelf.ca/revue>),
- CHOSSUDOVSKY M. - *A Globalização da Pobreza e a Nova Ordem Mundial*; Lisboa, Editorial Caminho, 2003,
- CLOUTIER Richard, GOSSELIN Pierre, TAP Pierre - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005,
- CODOL Жан-Пиер - *Сходни и различни. Recherche sur la quête de la similitude et de la différence sociale* ; Aix-en-Provence, Université de Provence, 1979 (Thèse d'Etat),
- CODOL Jean-Pierre - " La quête de la similitude et de la différenciation sociale. Une approche cognitive du sentiment d'identité"; в TAP Pierre - *Identité individuelle et personnalisation*; Toulouse, Privat, 1980, pp. 162-181,
- CODOL Jean-Pierre - "Social differentiation and non-differentiation" (Социална диференциация и недиференциация); в TAJFEL H. (Dir.) - *Социалното измерение*; Cambridge/Paris, Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme, 1984,
- CRENNER Emmanuelle " Être retraité : quelle identité après le travail ? *Économie et statistique*, n° 393 - 394, 2006, pp. 41 - 60,
- DESROSIERES Alain, GOY A., THEVENOT Laurent - "L'identité sociale dans le travail statistique. La nouvelle nomenclature des professions et catégories socioprofessionnelles"; в *Économie et Statistique*, n° 152, February 1983, pp. 55-81,
- DORON Roland и PAROT Françoise *Dictionnaire de Psychologie*, Paris, PUF, 1990,
- DRUCKER Peter - *Management Challenges for the 21st Century*; New York, Harper Collins Publishers Inc, 1999,
- DUBAR Claude - *La socialisation* ; Paris, Armand Colin, 1991 ; 2-ро издание, 2002 г,
- DUBAR Claude - *La crise des identités. L'interprétation d'une mutation* ; Paris, PUF, 2000,
- ДВОРКИН, Роналд *Сериозно отношение към правата*. Париж, PUF, 1995 г,
- EHRENBERG Alain - *La fatigue d'être soi, Dépression et Société* Paris, Odile Jacob, 1998,
- ERIKSON Erik H. - *Childhood and society*; York, Norton, 1950, (8) (tr.fr. *Enfance et société*, 1950 Neuchâtel, D & N.),
- ERIKSON Erik H., NASS Joseph (превод), LOUIS-COMBET Claude (превод) - *Юношество и криза: търсене на идентичност*; Париж, Flammarion, 1972, 348 стр. (Coll. Champs, n° 60),

- ESPARBÉS-PISTRE Sylvie, SORDES-ADER Florence and TAP Pierre - "Stratégies de personnalisation et appropriation des compétences à l'adolescence: différences entre garçons et filles"; in LESCARRET O. LEONARDIS M. (de) (Eds.) - *Séparation des sexes et compétences*; Paris, L'Harmattan, 1996, pp. 247-277,
- GAULEJAC Vincent de and TABOADA-LEONETTI Isabel *La lutte des places; Insertion et désinsertion*, Paris, Ed. de l'Épi, 1994,
- GAULLIER Xavier "Emploi, retraites et cycles de vie. *Retraite et Société*, n° 37, Paris, La Documentation Française, 2002, pp. 166 - 207,
- GAULLIER Xavier *Le temps des retraites. Les mutations de la Société salariale*. Париж, Seuil, 2003 г,
- ГИДЕНС Антъни *Конституцията на обществото. Елементи на теорията за структурирането*. Париж, PUF, 1987 г,
- HALBWACHS Maurice *La mémoire collective*, Paris, PUF, 1950,
- ХЕГЕЛ Георг В.Ф. *Феноменология на духа* (оригинална версия, 1807 г.) Париж, Врин (превод Б. Буржоа), 2006 г,
- HONESS Terry M., YARDLEY, Krysia, *Self and Identity: Perspectives across the Lifespan (Аз и идентичност: перспективи през целия живот)*. Лондон и Ню Йорк, Routledge & Kegan Paul, 1987 г. (Вж. също Amazon Kindle Edition, 2007 г.),
- Хоннет Аксел *Обществото на презрението. Към нова критическа теория*. Париж, La Découverte, 2006а,
- HONNETH Axel " L'autonomie décentrée " in F. Gaillard, J. Poulain and R. Schusterman *La modernité en questions. От Ричард Рорти до Юрген Хабермас*. Париж, Cerf, 2006б,
- HONNETH Axel *La lutte pour la reconnaissance*, Paris, Cerf, 2008,
- HUTEAU Michel - *Познание и личност. La dépendance-indépendance à l'égard du champ* ; Paris, Laboratoire de Psychologie différentielle, 1981, (Thesis),
- HUTEAU Michel. - *Les conceptions cognitives de la personnalité*; Paris, PUF, 1985,
- HUTEAU Michel - *Когнитивен стил и личност. La dépendance-indépendance à l'égard du champ* ; Lille, Presses universitaires de Lille, 1987,
- JANET Pierre *L'évolution psychologique de la personnalité*. (1929) Пълно описание на лекциите, изнесени през 1929 г. в Колеж дьо Франс, според стенографските бележки, преработени от Мирон Есптейн. Книга за изтегляне! Първо издание: Париж, Éditions Chahine, 1929 г. Преиздаване на текста: Париж: La Société Pierre Janet със съдействието на CNRS, 1984 г., 327 стр. ,

- KELMAN, Herbert C. "Compliance, identification, and internalization: Three processes of attitude change" (Съответствие, идентификация и интернализация: три процеса на промяна на нагласите). *Journal of Conflict Resolution*, 2, no. 1 (1958): 51-60,
- KOGAN N *Cognitive Styles in Infancy and Early Childhood*, Hillsdale, NJ, Erlbaum, 1976,
- KOLB Дейвид А. *Обучение чрез преживяване. Опитът като източник на обучение и развитие*; Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1984,
- LAGACHE Daniel " La psychologie : conduite, personnalité, groupe " in Coll. *Somme de médecine contemporaine*. Paris, Edition Médicale, 1951,
- LEBOVICI Serge - "Le psychanalyste et l'étude des interactions précoces"; в *Revue française de Psychanalyse*, 1985 г., том 49, стр. 1307-1329,
- L'ECUYER René - *Le concept de soi* ; Paris, PUF, 1978,
- L'ECUYER René - "Les transformations de l'identité personnelle à travers l'évolution du concept de soi chez les adultes et les personnes âgées"; in TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation*; Toulouse, Privat, 1980, pp. 53-60,
- L'ECUYER René - "Развитието на представата за себе си през целия живот" в LYNCH M. D., NOREM-HEBEISEN A. A., ГЕРГЕН К. J. (Редактори) - *Концепция за себе си. Напредък в теорията и изследванията*; Cambridge (Massachusetts), Ballinger, 1981 г., стр. 200-218,
- L'ECUYER René - *Le développement du concept de soi, de l'enfance à la vieillesse*; Montréal, Presses Universitaires de Montréal, 1994,
- LEHALLE Henri - *Psychologie des adolescents* ; Paris, PUF, 1995,
- LEYENS Jacques Philippe *Sommes-nous tous des psychologues ?* Брюксел, Mardaga, 1983,
- LEYENS Jacques Philippe, BEAUVOIS Jean Léon *Социална психология. L'ère de la cognition*, tome 3, Presses Universitaires de Grenoble, 1997,
- LIPIANSKY Edmond-Marc - " Identité subjective et interaction " ; in CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle et VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990, (Coll. Psychologie d'aujourd'hui) pp. 173 - 211,
- LIPIANSKY, Edmond-Marc, TABOADA-LEONETTI Isabelle, VASQUEZ Ana, "Introduction à la Problématique de l'identité"; in CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle and VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990, (Coll. Psychologie d'aujourd'hui) pp. 7-26,

- LORENZI-CIOLDI Fabio - "Discrimination between self and others and social categorisation" (Дискриминация между себе си и другите и социална категоризация); в *Revue internationale de Psychologie sociale*, специален брой *Dynamique personnelle et identités sociales*, Toulouse, Privat, 1988, n° 2, pp. 239 - 256,
- MALEWSKA-PEYRE Hanna, TAP Pierre (Eds.) - *La socialisation de l'enfance à l'adolescence* ; Paris, PUF, 1991,
- MALRIEU Philippe - *Les émotions et la personnalité de l'enfant* ; Paris, Vrin, 1967,
- MALRIEU Philippe - " Genèse des conduites d'identité " ; in Pierre TAP (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation* ; Toulouse, Privat, 1980 ; 2nd edition, 1986, pp. 39-51 (Coll. Sciences de l'homme),
- MALRIEU Philippe - "Milieux sociaux et genèse de la personne"; в *Enfance*, специален брой *Hommages à René Zazzo*, 1996 г., № 2, стр. 134-142,
- MALRIEU Philippe - *La construction du sens dans les dires autobiographiques*. Тулуза, Erès, 2003 г,
- MARCIA, James E. "Identity and Self-Development" (Идентичност и саморазвитие) In Richard Lerner, Anne Peterson, and Jeanne Brooks-Gunn eds. *Енциклопедия на юношеството* (том 1). Ню Йорк: Garland, 1991 г,
- MASSONNAT Jean, PERRON Jacques. - Pour une approche multidimensionnelle de l'identité de la personne" *Psychologie française*, 1990, volume 35, n° 1, pp. 7-15,
- МЕАД Жорж Х. - *Ум, Аз и общество от гледна точка на социалния бихевиорист*, (1° издание 1934 г.); Ум, Аз и общество. Paris, PUF, Le lien social, 434 p., 2006,
- MONTEFIORE Alan "Personal identity and cultural identity" in F. Gaillard, J. Poulain and R. Schusterman *La modernité en questions. От Ричард Рорти до Юрген Хабермас*. Париж, Cerf, 2006 г., стр. 211-229,
- MUSSEN Paul - "La formation de l'identité"; в TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation*; Toulouse, Privat, 1980, pp. 12-21,
- NALLET F., EVEQUOZ G. - "Compétence et orientation professionnelle"; in BELLIER Suzanne (Editor) - *Compétences en action*; Paris, Editions Liaisons, 2000,
- OUBRAYRIE Nathalie, SAFONT Claire, TAP Pierre - " Identité personnelle et intelligence sociale. A propos de l'estime de soi sociale"; в *Cahiers internationaux de Psychologie sociale*, Liège, 1991, n° 9-10, pp. 63-76,
- PERCHERON Annie - *L'univers politique des enfants* ; Paris, Fondation Nationale des Sciences Politiques/Armand Colin, 1974,

- PINOL-DOURIEZ Monique - *Bébé agi - bébé actif. Появата на символа в икономиката на взаимодействието*; Париж, ПУФ, 1984,
- RAWLS John *Théorie de la Justice* Paris, Seuil, Points, 2009,
- RASMUSSEN David "Преосмисляне на субективността. Narrative identity and the self" в F. Gaillard, J. Poulain и R. Schusterman *La modernité en questions. От Ричард Рорти до Юрген Хабермас*. Париж, Cerf, 2006 г., стр. 253 -263,
- RICOEUR Paul *Parcours de la reconnaissance. Три студии* Париж, Stock/Gallimard, folio Essais, 2004,
- RICOEUR Paul *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil Points Essais, 1990,
- РОГЪРС Карл Рансъм - *Терапия, ориентирана към клиента*; Boston, Houghton Mifflin, 1951 г,
- SAINSAULIEU Renaud - *L'identité au travail* ; Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977 ; 3-то издание,
- SEN Амартия, *Идентичност и насилие. Илюзията на съдбата*. Париж, Одил Жакоб, 2006 г,
- SEN Amartya, *Rethinking Inequality* Paris, Seuil, 1992,
- SIMMEL Georg "Individualismus", in *Schriften zur Sociologie. Eine Auswahl*, Франкфурт, 1983 г., стр. 267-274. (цитиран от Honneth, 2004),
- SORDES Florence, Esparbès Sylvie, Tap Pierre " Contrôle de soi et stratégies de développement : le coping en question ". *Психология и образование (Френска асоциация на училищните психолози)*, 16, 81-96. (Наличен на www.pierretap.com, документ № 112),
- TAP Pierre Relations interpersonnelles et genèse de l'identité *Annales de l'UTM. Homo XVIII*, 7-43, 1979 г. (на разположение на www.pierretap.com документ № 30),
- TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation* ; Toulouse, Privat, 1980a ; 2nd edition, 1986, 490 p. (Coll. Sciences de l'homme), (частично достъпно на www.pierretap.com, документ № 34/34b),
- TAP Pierre (Editor) - *Identités collectives et changements sociaux* ; Toulouse, Privat, 1980b ; 2nd edition, 1986, 490 p. (Coll. Sciences de l'homme). (Частично достъпен на www.pierretap.com, документ № 35/35b),
- TAP Pierre - *La Société Pygmalion ? Intégration sociale et réalisation de la personne* ; Paris, Dunod, 1988, 263 p. (Coll. Organisation et sciences humaines). (частично достъпен на www.pierretap.com документ № 80),
- TAP Pierre - "Personnalisation et conflits d'identité à l'adolescence"; in *Aprendizagem / Desenvolvimento: Revista internacional*; Lisbon, Institut Piaget, n° 10, 1990, pp. 77-84, (на разположение на www.pierretap.com document n° 93),

TAP Pierre - "Socialisation et construction de l'identité personnelle" (Социализация и изграждане на личностна идентичност); в Hanna MALEWSKA-PEYRE H., Pierre TAP (Eds.) - *La socialisation de l'enfance à l'adolescence (Социализация на детето в юношеството)*; Paris, PUF, 1991 г., стр. 49-73, (достъпен на www.pierretap.com document n° 100),

TAP Pierre, Esparbès Sylvie, Fsian Hocine, Sordes-Ader Florence "Coping strategies and social desirability" Lisbon, *Aprendizagem Desenvolvimento*, Instituto Piaget, vol IV, n° 15-16, pp. 165-173, 1995 (на разположение на www.pierretap.com document n° 126),

TAP Pierre, Esparbès Sylvie, Sordes-Ader Florence " Identité et stratégies de personnalisation " *Bulletin de Psychologie*, 428, L, pp. 185 - 196, 1998 (на разположение на www.pierretap.com document n° 166),

TAP, Pierre, VINAY, Aubeline - "Dynamique des relations familiales et développement personnel à l'adolescence" в J.P.Pourtois et H. Desmet *Parent éducateur Paris, PUF*2000, pp. 87 - 157,

TAP Pierre - "Enfance et Identité sexuée" in Richard CLOUTIER, Pierre GOSSELIN, Pierre TAP - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005, Chapitre 10, (pp. 277- 298 + corrigés 265 - 268 + bibliography). 2005a,

TAP Pierre - " La construction de l'identité personnelle chez l'enfant " in Richard CLOUTIER, Pierre GOSSELIN P., Pierre TAP - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005, Chapitre 11, pp. 299 - 322 + corrigés 468 - 470 + bibliographie. 2005b,

TAP Pierre - "Identity and exclusion" (Идентичност и изключване); в *Connexions*, n° 83, 2005c, стр. 53-78,

TAP Pierre - "Identity" (Идентичност); в Jean Yves Barreyre, Brigitte Bouquet, André Chantreau, Pierre Lassus *Dictionnaire critique de l'action sociale (Критичен речник на социалното действие)*; Paris, Bayard Edition 1996, pp. 192 - 194. Препечатано и преработено в Jean-Yves Barreyre и Brigitte Bouquet *Nouveau dictionnaire critique d'action sociale*; Paris, Bayard, 2006 г., стр. 293 - 295,

TAP Pierre, ESPARBES-PISTRE Sylvie, SORDES-ADER Florence - " Identité et stratégies de personnalisation " ; в *Bulletin de Psychologie*, том 50, № 428, 1997 г., стр. 185-196. (Наличен на www.pierretap.com, документ № 166),

TAP Pierre, ROUDES Rolande, ANTUNES Samuel - "La dynamique personnelle et les identités professionnelles, en situation de changement" AFPA/INOIP, Lille (предстоящо издание, 2010 г.),

VANDENPLAS-HOLPER Christiane - *Психологическо развитие в зряла и напреднала възраст. Maturité et Sagesse*. Paris, PUF (Pédagogie d'aujourd'hui), 289 p., 1998,

WALLON Henri - "Цели и методи на психологията" *Childhood*, 1-2, 1963, pp. 5 - 71,

WALLON Henri - "Psychologie et éducation de l'enfance" *Enfance*, n° spécial, 1976 pp. 3-433,

WITKIN H. A., GOODENOUGH D. R. - "Когнитивни стилове: същност и произход"

Психологически въпроси, Монография № 51, 1981 г,

ZAZZO René - 1980 " Les dialectiques originelles de l'identité " in Pierre TAP (directeur) *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, pp. 207 - 218.

=====